

PRIKAZI IKONOGRAFIJA I SIMBOLA TRIJADA I TROJSTVA NA KOVANOM NOVCU

Autor proučava simboličke i ikonografske prikaze trijada i Trojstva na kovanim novcima. Objašnjava prožimanje religijskih koncepata na Malti i susjednim otocima te njihovo preslikavanje na kovani novac tog vremena. Objašnjava odnose unutar Palmirske trijade: Baal-Šamin, Aglibol, Malakbel i predstavlja novce s njihovim ikonografskim i simboličkim prikazom, koji dosad nije bio poznat ili nije bio dovoljno istaknut. Nadalje, predstavlja Kaldejsku i Kapitolijsku trijadu na novcima te Keltske novce s ikonografskim i simboličkim prikazima trojstva. Iznosi primjere kovanica koje imaju simboličke prikaze trijada i Trojstva izražene ovim simbolima: triskel, triketa, trolist, trozubac i križevi Trojstva. Autor predstavlja prikaze trolista na slavonskim banskim denarima, što dosad nije obrađivano. Iznosi svoje zaključke o varijantama primjeraka s trolistom te razmatra moguću svrhu navedenih simbola.

Uloga je simbolike u umjetnosti prikazati našem umu, uz pomoć vidljive slike ili objekta, poimanje duše. Kršćanska simbolika, nastojeći rasvijetliti otajstvo¹ nevidljiva Boga, za svoj prvi i najveći subjekt uzima samoga Boga. Proglašenje Svetoga Trojstva kršćanskom dogmom, koje se dogodilo godine 325. na Nicejskom ekumenskom saboru, nije izazvalo vidljiv odaziv u djelima umjetnika toga vremena.

Učenje da je Bog u svojoj naravi jedan, ali da su u njemu sadržane tri Osobe (Otac, Sin i Duh Sveti) potječe iz evanđelja po Mateju (28,19), gdje Krist šalje apostole da poučavaju i krste sve narode „u ime Oca i Sina i Duha Svetoga“. Isto tako i u prizoru krštenja Kristova, kada se s neba začuo glas Boga Oca: „Ovo je Sin moj, Ljubljeni moj, koga sam odabrao“ i kada je na Krista sišao Duh Sveti u vidljivu liku goluba (Mt 3,17; Mk 1,11; Lk 3,22; Iv 1,34).²

Taj je nauk proširio sv. Augustin (354.–430.), jedan od najutjecajnijih kršćanskih učitelja, u svojoj raspravi *De Trinitate*.³ Augustin čovjeka opisuje kao trojstvo uma, svijesti i ljubavi. Odnosno, čovjek koji je stvoren na sliku Božju mora sadržavati ljudsko trojstvo: tijela, duše i duha.⁴

To što tema Trojstva, umjetnički gledano, nije dovoljno artikulirana u ranoj i sred-njovjekovnoj umjetnosti, treba promotriti kroz prizmu poimanja otajstva prvih kršćana. Prvi su kršćani strasno inzistirali na Božjoj duhovnosti pa nisu mogli prikazati Boga obrisima čovjeka. U ranim danima Crkve, osim neizbježivih poteškoća prikazivanja čistoga duha koji ne posjeduje tijelo, postojao je prirodan otpor dati Bogu vidljivu for-

¹ Riječ „otajstvo“ dolazi od staroga slavenskoga glagola „otajivati se“, a znači: biti prikriiven, biti tajanstven.

² Badurina, Ante: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979., str. 571.

³ Hall, James: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Zagreb, 1998., str. 323., Sveto Trojstvo.

⁴ Jenner, Henry: Christian Symbolism, Chicago, 1910., str. 22.

mu koja bi se mogla u bilo kojem smislu usporediti s formom boga Jupitera.⁵ On je u rimskoj mitologiji bio kralj bogova, ali i bog neba, munja, oluje i grmljavine.

Kršćanima otajstvo predstavlja nešto što je stvarno, ali je prikriveno ili prisutno samo u znaku. Zato se Trojstvo prikazivalo simbolički, u obliku nekoga ideograma, kao što su tri spojene kružnice, trokut, trolist i sl.

Ideja o božanskom trojstvu nipošto nije ograničena na kršćanstvo. Ta je doktrina nastala na temeljima drevnog mističizma broja tri. Prema toj teoriji ništa nije potpuno, ako nije djeljivo s tri, a sama priroda održiva je jer sadrži u sebi taj neizbježivi trostruki misterij. U nekim su politeističkim religijama tri najčešća glavna božanstva povezana u božansko trojstvo kojima se iskazuje zajednički kult – to se zove **trijada**.

C. G. Jung naglašava brojnost antičkih trijada, a njihov unutarnji odnos naziva arhetipom u povijesti religija koji je, prema svemu sudeći, bio temelj kršćanskoga Trojstva Neke od poznatih trijada jesu:

Hinduistička trijada: Brahman, Šiva, Višnu.

Budistička trijada: Buda, Dharma, Sangha.

U Egipatskoj mitologiji, koja se dijelom održala i u grčko-rimskom svijetu, postojalo je nekoliko trijada. Navedimo neke:

Izida, Oziris, Hor/Hor, Oziris, Set./Izida, Neftis, Harpokrat./Izida, Oziris, Neftis./
Izida, Sarapis, Harpokrat.

Babilonska trijada: Anu, Ea, Enbil (Bel).

Kaldejsko-Mezopotamijska trijada: Šamaš, Sin, Ištar.

Fenička trijada: El, Ašera, Baal.

Perzijska trijada: Ormuzd, Mitra, Ariman.

Grčke trijade: Zeus, Atena, Apolon./Zeus, Hera, Atena./Zeus, Posejdon, Had/
Demetra, Triptolem, Perzefona (Kora).

Rimska trijada: Jupiter, Mars, Kvirin/Jupiter, Junona, Minerva.

Asirska trijada: Ašur, Nabu, Marduk.

Palmirska trijada: Baal-Šamin, Aglibol, Malakbel.

Hierapolijska trijada: Hadad, Atargatida, Simios.

Heliopolijska trijada: Zeus, Afrodita, Hermes.

Skandinavska trijada: Odin, Freja, Tor/Odin, Vili, Ve.

Laponska trijada: Uksáhkká, Juksáhkká, Sáhráhká.

Keltska trijada: Teutates (Lug), Hesus (Esus, Esho), Taranis.

Slavenska trijada: Triglav.

⁵ Isto.

Pruska trijada: Perkūnas, Patrimpas, Pikuolis.

Alavitsko trojstvo: Esencija, Ime, Vrata.⁶

Povijesnim migracijama stanovništva, širenjem političkog i kulturalnog utjecaja i okupacijom stranih područja, neizbježno su nastajala miješanja ili spajanja, kako društveno-političkih i kulturalnih, tako i religijskih formi i običaja. Grci su bili pod utjecajem egipatske kulture, a i Rim je kasnije prihvatio helenistički utjecaj.

Najstarija egipatska trijada, koja se sastojala od: boga sunca, Gebba - boga zemlje i Nut - boginje neba, bila je najvjerojatnije potisnuta pod utjecajem svećenika Heliopolisa s trijadom: boga sunca, Shu i Tefnut.⁷ S vremenom su se u opće prihvaćenim trijadama, uz nezaobilazne Hora i Totha, redom smjenjivali Ptah, Ra i Oziris. Gotovo je svaki grad imao svoju trijadu. Tako je primjerice Memfis imao: Ptah, Sekhmet i Nefertem, koje su u Novom Kraljevstvu zamijenili: Ptah, Sekhmet i I-Em-Hetep (Imhetep, Imouthis, Imouthes ili Imhotep)⁸. U Thebi su to bili: Amun (Amenet), Mut i Khonsu⁹, a u Elefantini: Khnemu, Satet i Anqet¹⁰.

Kako se različite kulture i religije mogu prožimati, najbolje se vidi iz primjera Malte, gdje su se od 211. do 15. godine pr. Kr. kovali novci na kojima je tekst legende bio ispisan na tri jezika. Prema jeziku tih natpisa danas se mogu datirati. Legende su prvo bile na punskom, zatim na grčkom i konačno na latinskom jeziku.

Melita, kako se tada zvala Malta, sa svojom je velikom i sigurnom lukom bila prirodno pristanište na morskom putu između Italije i Aleksandrije. Bila je nastanjena populacijom namjernika, koji su putovali njezinim vodama, najprije iz Kartage, a poslije iz Aleksandrije. Populaciju su sačinjavali Feničani, Egipćani i Grko-Egipćani. Egipćani su bili najbrojniji narod pa je i njihova religija potisnula sve druge. Iako je otok bio pod vlašću Feničana, kovanice su prvo nosile prikaz glave sicilijanske božice na jednoj strani, a na drugoj strani prikaz egipatskoga trojstva Izide, Ozirisa i Neftis (slika 1.).¹¹

Nakon što je otok potpao pod grčku vlast, glava božice prikazane na kovanici dobiva pokrivalo za glavu i postaje prikazom božice o kojoj se autori ne mogu složiti. Moguća

⁶ Alaviti (Alaviti) koje često brkaju s turskim alevitima, mistična su sekta nastala kao nastavak unutarnjih sporova među šijitima. Danas žive u Siriji, Turskoj i Libanonu. Naziv su dobili po Aliju, prvom muškom nasljedniku proroka Muhameda. Utemeljitelj alavitske sljedbe bio je Al-Khasibi iz Alepa (+ 969.). Njihova se teologija temelji na tri izvorišta iz jednoga Boga: vrhovni je aspekt Esencija, a druga su dva izvorišta Ime i Vrata. Te tri emanacije manifestiraju se u ljudskim oblicima kroz nekoliko povijesnih ciklusa. Iz posljednjeg ciklusa iznjedrili su Muhamedova potomka Alija kao Esenciju, samog proroka Muhameda kao Ime te Salmana Perzijskog (pratitelja Muhameda) kao Vrata, pa je njihova religija sažeta u formuli: "Obraćam se Vratima, klanjam se pred Imenom, obožavam Esenciju". Kad su križari ušli u Siriju 1097., ubili su mnogo alavita, no kad su zaključili da oni nisu islamska sekta, poštjedeli su ih. Otomansko Carstvo pokušalo ih je prevesti na sunitski islam, ali im to nije uspjelo.

⁷ Budge, E. A. Wallis: *From Fetish to God in Ancient Egypt*, Reprinted- New York, 2013., str. 101.

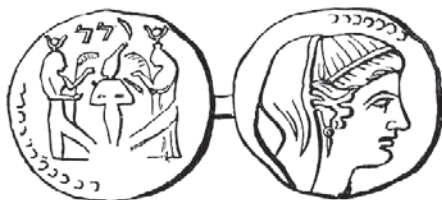
⁸ Isto, str. 107.

⁹ Isto, str. 115.

¹⁰ Isto, str. 118.

¹¹ Rappoport, Angelo Solomon: *History Of Egypt From 330 B.C. To The Present Time*, Volume 2, London, 1904., str. 57.

su božanstva: Izida, Hera, Astarta, Junona i Ceres.¹² Susjedni je otok Gaudos, danas Gozo i Cossyra između Sicilije i Kartage, također na svojim kovanicama prikazivao jasne tragove egipatske ikonografije.

Slika 1. Melita (Malta) 175. pr. Kr. Semis 1/2 As. MH115

Lice: glava božice. *Naličje:* Oziris u sredini, Izida i Neftis pored njega. Na vrhu natpis na Punskom jeziku. Crtež je prikazan obrnutog lica i naličja u odnosu prema današnjem standardu.

Zanimljivo je da se na kasnijim kovanicama Melite, uz već navedeni prikaz božice Izide na licu, na naličju pojavljuje prikaz tronošca (tripoda). Iako se tronožac ne povezuje sa simbolikom trijada, mislim da je to vrlo interesantna supstitucija.

Na slici 2. privjesak je iz ranoga grčko-rimskoga razdoblja koji prikazuje u sredini maloljetnoga Harpokrata kao gologa dječaka. S desne strane stoji njegova majka Izida, a s lijeve njezina sestra Neftis. Takvi privjesci s prikazima pojedinih bogova ili grupe božanstava bili su popularni u prvom tisućljeću prije Krista. Odnos između tih božanstava važan je dio mita o Ozirisu i Horu. Obje boginje štite maloljetnoga boga, Harpokrata (Hora)¹³, od napada njegova snažnoga strica Seta, boga oluja i oružja, ali i ljubomore; ubio je vlastitoga brata Ozirisa.

Slika 2.

¹² Sammut, K. M., Joseph, C.: *Outlines in Malta's Numismatic History*, članak u: *Banking and Finance in the Mediterranean (A Historical Perspective)*, Malta, 2007., str. 44.

¹³ Hor je jedan od najstarijih bogova kroz čitavu egipatsku povijest u više različitih aspekata i prikaza. U ranim tekstovima nazivan je Hor Stariji, sin boga Ra i brat Izide, Ozirisa, Seta i Neftis. U kasnijem aspektu Hor je sin Izide i Ozirisa, naziva se još i Hor Mladi (u grčko-rimskom razdoblju nazivan je **Harpokrat**), prikazivan je kao dijete koje doji Izida.

Hadrijanove (76.–138.) egipatske emisije novca iznimne su prema broju i raznolikosti varijanti. U jedanaestoj godini njegove vladavine, kad je drugi put uzeo tribunsku vlast na deset godina, kovan je niz emisija za svaku godinu vladavine s pripadajućim imenima gradova i okruga gdje su otkovani.

Neke su od tih kovanica snažno obilježene gnostičkim učenjem o vječitij borbi dobra i zla, primjerice prikaz borbe zmije dobra i zmije zla. Na nekima su poprsja Izide i Serapisa okrenuta jedno drugom, kao simbolika načela ljubavi i straha. Na nekima im je priključen i Hor, za potpunu simboliku trijade, koji u ovom slučaju stoji na glavi orla (slika 3.) umjesto da sam ima orlovu glavu, kao što je bilo prikazano na pojedinim primjercima.¹⁴

Slika 3.

Sirijski je kralj Antioh IV. Epifan (+ Perzida, 164. pr. Kr.) zbog južne Sirije ratovao s egipatskim kraljem Ptolemejem VI. i u vojnom pohodu zauzeo Peluzij i Memfis, gdje se okrunio egipatskom krunom; bio je čovjek izraženog ega. Egipatska kruna i titula vladara nisu mu bile dovoljne pa se, ugledavši se na faraone, pokušao proglasiti božanstvom.

Prema uzoru na aleksandrijske kovanice toga vremena, koje su na svojem licu nosile prikaz trijade (Zeus Serapis, Izida i Harpokrat, osobito štovane u Aleksandriji), Antioh je oko 168. godine pr. Kr. dao kovati novac u tri apoena; veliki s prikazom Zeusa Serapisa na licu, srednji s prikazom Izide i mali s njegovom glavom okrunjenom zrakastom krunom, simbolom solarnoga božanstva (slika 4.). Na taj je način, budući da je prikazan na najmanjoj kovanici, želio naglasiti da je on dijete unutar te specifične trijade, odnosno da je on zamjena za Harpokrata (Hora).¹⁵

Planovi mu se očito nisu ostvarili jer je već iste godine na zahtjev Rima morao napustiti Egipat. Nije prošlo niti godinu dana do kada je u Jeruzalemu protiv sebe, nasilnim heleniziranjem Židova i zabranom njihove vjeroispovijesti, uspio pokrenuti ustanak Makabejaca. Išao je toliko daleko da je u jeruzalemski hram, uz kip Zeusa, postavio i kip sa svojim likom, prikazujući se i dalje dijelom trijade.

¹⁴ Rappoport, Angelo Solomon: *History Of Egypt From 330 B.C. To The Present Time*, Volume 2, London, 1904., str. 109.

¹⁵ Plant, Richard: *A Numismatic Journey Through the Bible*, 2007., London, str. 33.

Slika 4. Antioh IV. Epifan, Seleukidsko Kraljevstvo, 175.-164. pr. Kr.

Lice: Glava Antioha sa zrakastom krunom.

Naličje: Zeus stoji okrenut u lijevo, drži munju i žezlo.

Palmira je bila smještena na jednom od glavnih karavanskih puteva, na raskrižju Sirije, Mezopotamije i pustinjskih prijelaza. Na slici 5. kamena je skulptura koja datira iz prve polovice 1. st., a prikazuje Palmirsku trijadu koju čine: Baal-Šamin - gospodar neba, Aglibol - lunarno božanstvo, i Malakbel - solarno božanstvo.

Slika 5. Kamena skulptura, prva polovica 1. st., Bir Wereb, pokraj Palmire.

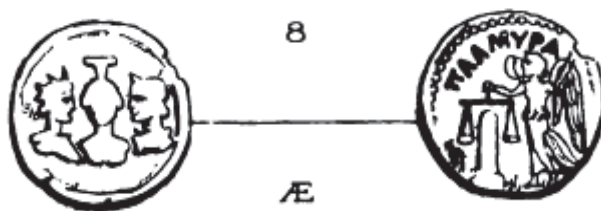
Palmirska trijada nebeskih božanstava: Aglibol (mjesec), Baal/Ba'al-Šamin (nebo) i Malakbel (sunce). Danas u Louvreu.

Tri božanstva stoje, odjevena u identičnu vojnu opremu, tunike s uskim rukavima, lamelarnim oklopima i rimskim plaštevima pričvršćenim fibulama na desnom ramenu. Aglibola prepoznajemo prema polumjesecu u zrakastoj aureoli, a to što se nalazi desno od Baal-Šamina upućuje na njegovu superiornost u odnosu na Malakbela - boga sunca i potvrđuje Baal Šaminov identitet. Iz ovog prikaza može se vidjeti da je trijada proizvod tadašnjega službenoga sustava vjerovanja i njegovih partskih, helenističkih i rimskih izvora inspiracije i utjecaja, spoj izvorne i hibridne palmirske umjetnosti i ikonografije.

Isti ikonografski prikaz Palmirske trijade vidi se na naličju vrlo rijetke kovanice (2.–3. st.), prikazane na slici 6. i licu kovanice na slici 6.a.¹⁶ Na jednoj strani kovanice vidi se Nika okrenuta u lijevo. U lijevoj ruci drži vagu i smješta je na podnožje (stup), a u desnoj drži palminu grančicu. Na drugoj je strani kovanice Palmirska trijada.

Slika 6.

Slika 6.a

Na prethodnim je kovanicama ikonografski prikaz potpuno razumljiv. No, postoje emisije kovanica na kojima se Palmirska trijada krije iza simboličkoga prikaza o kojem se dosad u numizmatičkim krugovima nije dovoljno raspravljalo. Orod II. Partski, koji je vladao Partskim Carstvom od 57. pr. Kr. do 38. pr. Kr., i njegov sin Fraat IV. Partski, od 37. pr. Kr. do 2. pr. Kr., kovali su srebrne drahme na kojima se na prednjoj strani vidi simbolički prikaz Palmirske trijade. Na slici 7. prikazano je lice srebrne drahme kovane u Ekbatani. Na njoj je Orod II. okrenut u lijevo, s lijeve strane osmerokraka je zvijezda, a sa stražnje strane njegove glave smješteni su polumjesec i zvijezda.

¹⁶ Louis Félicien de Saulcy, francuski arheolog i numizmatičar, u svojem radu: Numismatique de la Terre Sainte, objavljenom 1874. godine, dao je prvi crtež kovanice na slici 6.a, na kojem se prikaz trijade nalazi na licu kovanice. Budući da je na drugoj strani kovanice božanstvo Nika, sporno je određivanje lica i naličja. Danas se u praksi primjenjuje obrnuti prikaz, odnosno kao na slici 6.

Mislim da je to identičan simbolizam koji zapravo prikazuje Baal-Šamina u simbolu zvijezde, koja zapravo predstavlja nebo, odnosno Urana prema helenističkoj predaji. Polumjesec i druga zvijezda (sunce) predstavljaju, naravno, Aglibola i Malakbela.

Slika 7.

Na slici 8. vidi se sličan primjer, a na drahmi Fraata IV., kovanoj također u Ekbatani. Razlika je u tome što su polumjesec i zvijezda s lijeve strane glave cara, a sa stražnje strane vidi se orao koji u kljunu drži vijenac.

Mislim da je i ovdje prikazana ista simbolika, ali postoji jedna razlika. Umjesto zvijezde, koja simbolizira nebo (Urana), pojavljuje se orao. No, budući da je orao Baal-Šaminov atribut, simbolički je prikaz potpun.

Slika 8.

Zanimljivost vezana za te kovanice jest u tome da se danas u numizmatičkim krugovima vodi žustra rasprava o značenju i podrijetlu tzv. „carskih bradavica“, koje se mogu vidjeti na čelima oba vladara.

Kao što smo vidjeli dosada, trijade se uglavnom mogu povezati s božanstvima koja predstavljaju nebeska tijela, u pravilu sunce (solarna božanstva) i mjesec (lunarna božanstva). Tako se simbolima sunca, mjeseca i Venere prikazivalo i Kaldejsko-Mezopotamijska trijada: Šamaš, Sin i Ištar (slika 9.).

Slika 9. Mezopotamija – Haran/Carrhae (161.-169.), AE.
Lice: Lucius Verus. Naličje: „Nebesko trojstvo“

Na razvoj rimskoga filozofskog i vjerskoga sinkretizma, koji je još bio pod utjecajem animizma, utjecali su prvo Etruščani. Oni su zaslužni za vjerski formalizam Rimljana, odnosno za sitničavo vršenje vjerskih propisa bez ikakva zanosa i moralnih odredaba. Razlog tome je mnoštvo božanstava u koje su Rimljani vjerovali. Ta se božanstva nisu nalazila samo u prirodnim silama i pojavama, nego i u pojedinim njihovim dijelovima. I zasijano zrno imalo je svoje božanstvo.

Iz tog su se mnoštva božanstava s vremenom izdvojili bogovi koji su bili od „*p - čeg interesa*“ cijele zajednice. Tako se pod etrurskim utjecajem Jupiter promaknuo u vrhovno božanstvo, koje je uz Marsa i Kvirina činilo ono što se katkad naziva Arhajska kapitolijska trijada.

Počevši od IV. st. pr. Kr. u Rimu jača grčki utjecaj. Pojava grčkih mitova, prodor kultova Apolona i Bakha (Dionisa) i prisutnost kipova grčkih bogova, pridonijeli su da Rimljani i svoje bogove sve više počinjju zamišljati u ljudskom liku.¹⁷ Nakon Drugoga punskog rata, pod izravnim grčkim utjecajem, javno je utvrđena istovjetnost glavnih božanstava obiju religija pa tako nastaje i kapitolijska trijada: Jupiter (Zeus), Junona (Hera) i Minerva (Atena),¹⁸ koja se vidi na naličju kovanice prikazane na slici 10.

Slika 10. Cadi (Gediz) Frigija, /Trebonianus Gallus (251.-253.).

Naličje: Kapitolijska trijada. (BMC 43, Sear GIC 4329)

Slika 11. prikazuje vrlo rijedak i još nekatalogiziran denar Septimija Severa (193.–211.). Na njegovu je naličju Kapitolijska trijada u njezinoj kanonskoj, „*kiparskoj*“ formi. Prema kompoziciji može se naslutiti da je trijada prikazana unutar Kapitolijskoga hrama, najvažnijeg vjerskog centra u rimskom svijetu, posvećenog upravo njoj.

Iznenadujuće je da se hram i njegove poznate statue nisu češće pojavljivali na rimskim kovanicama, nego uglavnom na medaljonima, a i onda samo u rijetkim prilikama. Trijada je prikazana u svojoj ljudskoj formi, a u drugim se prilikama uglavnom predstavljala putem tri svete ptice, odnosno atributima tih božanstava: Jupiter kao orao, Junona kao paun i Minerva kao sova.

¹⁷ Pauš, Pavao: Povijest staroga vijeka, Zagreb, 1957., str. 235.

¹⁸ Jupiter, Junona i Minerva bili su štovani u hramovima poznatim kao kapitoliji, koji su građeni na brdima i drugim istaknutim područjima u mnogim gradovima Italije i u provincijama, osobito u Augustovo i Julio-Klaudijevskom razdoblju. Iako se naziv kapitolij može odnositi na bilo koji hram posvećen Kapitolijskoj trijadi, prvenstveno se odnosio na hram na Kapitolu u Rimu poznat kao: *Aedes Iovis Optimi Maximi Capitolini*.

Slika 11. Septimije Sever, 206. poslije Krista, AR denar - NAC41, 116.

Lice: glava okrunjena lovorovim vijencem, u desno, legenda; SEVERVS – PIVS AVG

Naličje: Kapitolijska trijada, legenda: P M TR P XIII; u egzergu, COS III P P.

Koliko je poznato nije postojala zajednička religija svih Kelta, iako su određeni bogovi sunca i neba te božice majke bili štovani širom keltskoga svijeta. Kelti su štovali sile prirode, a svoja božanstva nisu vidjeli u antropomorfnom obliku. Njihovi solarni bogovi mogu se prepoznati prema prikazima kotača koji je simbol sunca. Nebeski su bogovi prepoznatljivi po čekiću, koji je simbol munja, a božice su majke prepoznatljivije prema raznim kućanskim predmetima. Kako se širilo Rimsko Carstvo, tako je i klasičan utjecaj na keltsku umjetnost postao sve očitiji, pa su i predodžbe bogova i božica u ljudskom obliku postale sve češće.¹⁹

Prema J. Wood: „Jedan od najvažnijih i najprisutnijih elemenata umjetnosti zapadnoeuropskih Kelta je korištenje trojstava, koja su simbolički prikazivana trostrukim uzorcima ili, što je bilo važnije, kao trostruka božanstva. Keltska božanstva često su prikazivana u oblicima s tri lica ili glave – takve su slike naglašavale već dovoljno naglašenu simboliku glave“.²⁰

Kamene klesarije koje prikazuju tri glave okrenute u tri različita smjera, pronađene su u međusobno vrlo udaljenim dijelovima Europe, u Irskoj i Njemačkoj. Danas ne možemo sa sigurnošću utvrditi koja je simbolika tih trostrukih likova, no prema nekim teorijama oni simboliziraju kontinuitet vremena (prošlost, sadašnjost i budućnost) ili možda zemlju, nebo i podzemlje.

Jedno od najvažnijih božanstava povezivanih s trojstvom bio je rogati bog Cernunos. Važan je bio i simbol troroga bika koji je bio polagan u galska svetišta. Tu neobičnu opsesiju trojstvom možemo vidjeti i u popularnosti trojake božice majke. U prikazima se katkad pojavljuju sve tri identične, a katkad su povezane s različitim predmetima. Pretpostavlja se da je razlog takvih prikaza simbolika tri aspekta majčinske uloge. Pleme Remo bilo je jedno od najmoćnijih u Galiji i jak saveznik Rima prije i za vrijeme galskih ratova. Na jednom neobičnom tipu njihova brončanog novca, vide se tri muške biste okrenute u lijevo (slika 12.).

Značenje toga prikaza još nam nije poznato, ali postoje tri teorije. Jesu li to tri plemenska konzula? Tri rimska triumvirata, pa bi u tom slučaju taj novac bio predložak za kasnije rimske kovove Karauzija s Dioklecijanom i Maksimijanom, ili su to dva keltska

¹⁹ Wood, Juliette: Kelti-Velike civilizacije (Život, mit i umjetnost), Zagreb, 2004., str. 28.

²⁰ Isto, str. 60.

plemenska vođe Iccius i Andecombogius s Julijem Cezarom? Na taj popis dodao bih i mogućnost da su to neka nama nepoznata keltska božanstva.

Slika 12. Galija Belgica, Remi - 1. st. pr. Kr.
Lice: legenda: REMO - tri biste okrenute u lijevo.
Naličje: legenda: REMO Viktorija vozi bigu na lijevo.
DLT 8040

Najjednostavniji, najljepši i najrašireniji simbol keltske tradicije, koji simbolizira trojstvo, jest **triskel** (*triskeles, triskela, triskelion ili trinacria na Siciliji*), (slika 13.). Pojavljuje se u latenskom stilu, a održao se sve do srednjovjekovnih kršćanskih spisa, kada preuzima simboliku Svetog Trojstva. Triskel, kojem se pripisuje i solarno i lunarno značenje, pojavljuje se u mnogim ranim kulturama, prvo na Malti (4400.–3600. pr. Kr.), zatim na astronomskom kalendaru poznate megalitske grobnice Newgrange u Irskoj (oko 3200. pr. Kr.), a konačno i na kovanicama Likije te na staterima Pamfilije (u Aspendosu 370.–333. pr. Kr.) i Pisidije.

Triskel je i drevni simbol Sicilije iz vremena kad je Sicilija bila dio Magnae Graeciae.²¹ Plinije Stariji pripisuje podrijetlo simbola triskela, odnosno trinacria, kako se zove na Siciliji, trokutastom obliku otoka koji se sastoji od tri velika rta jednako udaljena jedan od drugoga, a koji su se zvali Pelorus, Pachynus i Lilybaeum.

Simbol je također pronađen urezan u stijenu u naselju Castro kulture u Portugalu, pa u Galiciji i Asturiji u sjeverozapadnoj Španjolskoj.

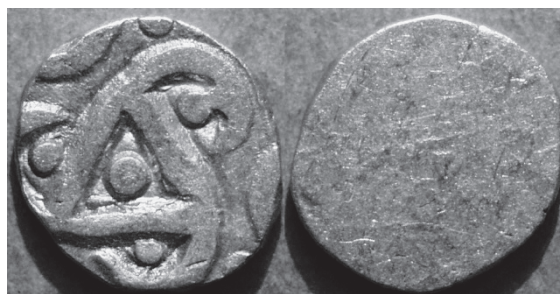
U nekadašnjoj indijskoj provinciji Kuru (današnja država Haryana) kovani su oko 350. godine pr. Kr. novci koji također imaju simbol triskela (slika 14.).²² Hinduistička mitologija smatra Šivu kreatorom, spasiteljem i uništiteljem, a ta su tri elementa ukomponirana u simbolizam triskela koji predstavlja stalno kretanje, stalnu mijenu. On sugerira rođenje, život i smrt, tri vječne činjenice povezane sa životom. Javlja se u više oblika: kao tri noge presavinute u koljenima koje su u središtu spojene obično krugom; kao tri spojene spirale ili nešto slično trima spojenim slovima „S“.

²¹ Latinski naziv „Velika Grčka“; grčki: Megalé Hellas / Μεγάλη Ἑλλάς . To su bile regije u antičkoj južnoj Italiji i Siciliji koje su od 8. stoljeća pr. Kr. kolonizirali grčki naseljenici.

²² Vidi: <http://coinindia.com/galleries-kuru.html>

*Slika 13. Rajnski Kelti, stater, elektrum
(tzv. regenboogshoteltje - rainbow cup s triskelom).*

*Slika 14. Kuru, jednostranih 1/2 karshapana, oko 350 pr. Kr., srebro
Lice: triskel s polumjesecima i točkicama / Rajgor, 429b, MATEC 3696*

Keltski simbol sličan triskeluu, i izgledom i značenjem jest **triketa (triquetra)**, popularno zvana i „keltski čvor“. Na slici 15. prikazana je njezina jednostavna i složena varijanta.

Slika 15.

Prema tumačenjima, triketa je trostruki mjesec. Predočuje trostruku prirodu ženskoga božanstva: djevojka, majka i starica, također ravnotežu njezina uma, tijela i duha. U 7.-8. stoljeću triketa se pojavljuje i u kršanskoj umjetnosti gdje simbolizira Sveto Trojstvo.²³

²³ Blackburn, Mark: The coinage of Scandinavian York; u: Aspects of Anglo-Scandinavian York (Archaeology of York), 2005.

Nakon Kelta, triketa se intenzivno pojavljuje u Skandinaviji, gdje su ju vjerojatno predstavili Vikinzi.

Na slici 16. prikazan je iznimno rijedak peni (penny) kovan 941.–944./5. u Yorku dok je bio pod vikinškom opsadom. Na kovanici se nalaze tipično vikinška obilježja, triketa i trokutasta vikinška zastava, ali to mogu biti i kršćanska obilježja. M. Blackburn u opisu tih kovanica, u članku *The coinage of Scandinavian York*, kaže:

„... The following issue also has Scandinavian motifs: a triquetra, a common element in interlace design and a motif the recurs on 11th-century Danish and Norwegian coins, and a triangular banner of distinctive Viking form found in Scandinavian metalwork and on some rare London coins of Cnut. Yet each of these designs can also be recognized in a Christian context: the raven is associated with St. Oswald (a Northumbrian royal saint), the triquetra represents the Trinity in some 7th-/8th-century art, and the triangular banner on the coins is decorated with a cross. ...[W]e can speculate whether the designers were subtly appealing to a dual audience. Did Archbishop Wulfstan's apparent alliance with Olaf Guthfrithsson ensure that the church continued to influence royal policy?“²⁴

Slika 16. Nortumbrija, Anlaf Sithricsson (Cuaran) 941.-944./5., peni, Ag
Lice: + •A•NL•Λ•F CVNVNC IIII, triquetra
Naličje: + F•A•RM•A•N MONET•Λ•, trokutasta zastava – u polju zastave X,
na vrhu stijega križ.

Još jedan primjer trikete na novcu nalazi se na peniju norveškoga kralja Haralda Sigurdssona (1046.–1066.), zvanog Hardrada (engl. „hard-ruler“). Danas je on poznat kao posljednji vikinški kralj.

Harada je bio osnivač norveškog monetarnoga sustava. Provodio je politiku unifikacije optjecajne valute, što je prouzročilo potpuni nestanak stranog novca s norveškog teritorija.

Slika 17. Nidarnes (Trondheim) Harald Sigurdsson, 1047.-1066., peni, Ag

²⁴ Isto.

Osim triskela, Šivin je atribut i **trozubac** (**trident**, osti s tri šiljka). On u tom primjeru ima pozitivno značenje jer predstavlja oružje kojim Šiva uništava zlo i uspostavlja red. Tri zupca simboliziraju: snagu volje, snagu djelovanja i mudrost (slika 18.).

Slika 18. Vasudeva (189. – 195.), zlatni dinar

Lice: Kušan, okrunjeni kralj pokraj žrtvenog oltara u lijevoj ruci drži trozubac, uokolo legenda na baktrijskom: βαΟΝΑΝΟβαΟ ΒΑ ... ΖΟΔηΟ ΚΟβαΝΟ
(Kralj nad kraljevima Bazodeo Kušan).

Naličje: Šiva stoji okrenut licem, drži trozubac (trišiel) i dijademu. U pozadini bik Nandi. Legenda na baktrijskom: ΟηβαΟ (Oesho).²⁵

Göbl 504

Trozubac je jedan od najstarijih religijskih simbola. Rabili su ga već i drevni narodi: Sumerani, Kaldejci i Asirci. Atribut babilonskoga boga Marduka bio je dvostruki trozubac. Kao atribut Posejdona (Neptuna) simbol je vlasti nad morem i krasi mnoge antičke kovanice. Katkad ga drži i Amfitrita, Neptunova žena.

Na nekim primjercima keltskog novca nalazi se Hesus s trozubom, vjerojatno simbol keltskoga trojstva: Teutates (Lug), Hesus (Esus), Taranis.

Širenjem kršćanstva, trozubac se zbog svojeg poganskoga podrijetla i poistovjećivanja sa Sotoninim obilježjem, sve više povlači s ikonografskih i simboličkih prikaza religioznog obilježja. Zbog toga su preostali primjeri, koji prikazuju simboliku trojstva, vrlo interesantni. Najpoznatiji je onaj trozubac koji se danas nalazi na državnom grbu Ukrajine (slika 19.).

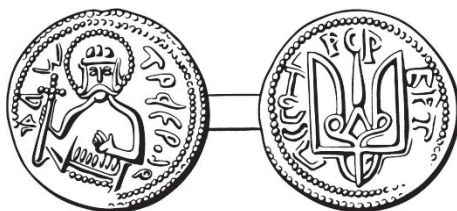
Tryzub, kako mu je ime, pojavljuje se na novcu, još u vrijeme Kijevske Rus,²⁶ kovanog za knezova Vladimira I. Velikog (980.–1015.).

Slika 19. Grb Ukrajine

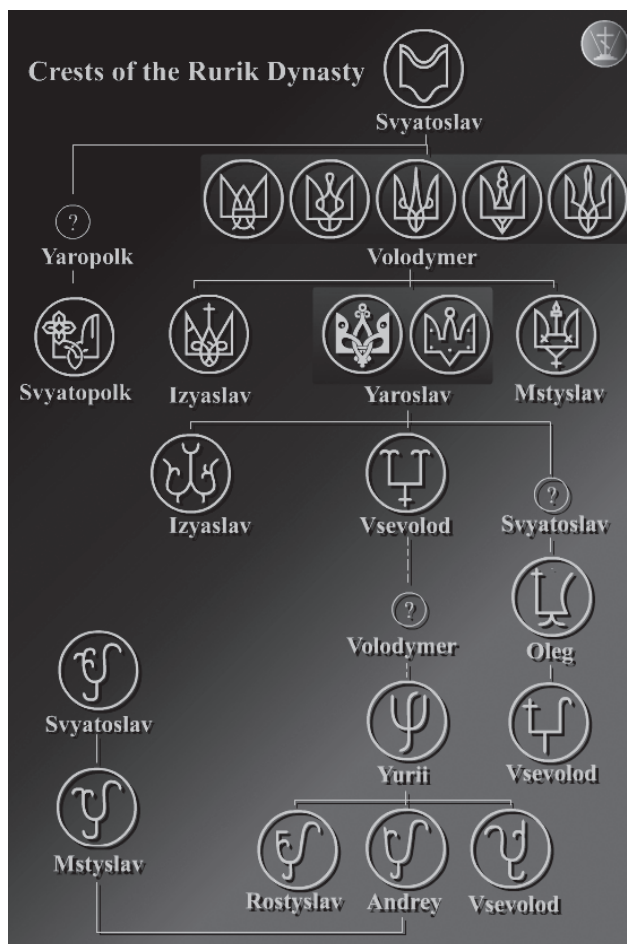
²⁵ Oesho je ime Šive na baktrijskom jeziku u Kušanskom Carstvu - Blurton, T. Richard (1993). Hindu Art. Harvard University Press. p. 84.

²⁶ U hrvatskoj literaturi često se koristi i termin Kijevska Rusija premda stručnjaci s Filozofskog fakulteta, odjela Rusistike i Ukrajinistike, upućuju na uporabu termina Kijevska Rus' jer je autentičniji.

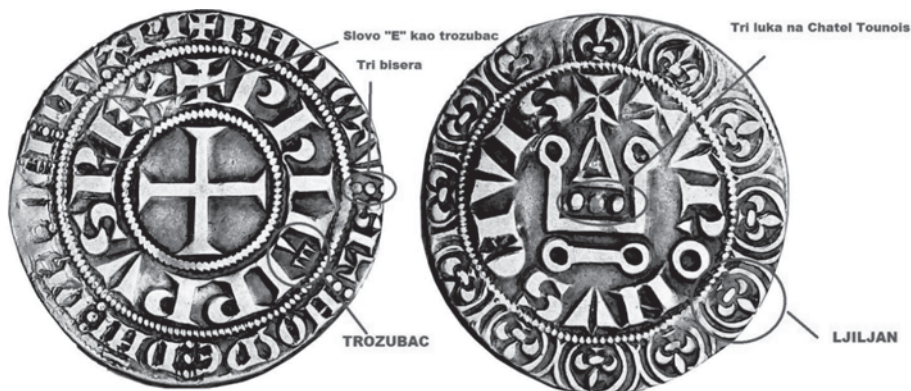
Slika 20. Kovanica Vladimira I., srebro

Tryzub je od početnog izgleda, kakav je na novcu Vladimira I., evoluirao i postao neka vrsta grbovne oznake svakog idućega kneza. Primjerice, kao što se vidi na slici 21., knez Jaroslav Mudri (1019.–1054.) na svoj je tryzub dodao poprečnu prečku srednjem zubu, pa je tako trozubac dobio formu sidrastoga križa.

Slika 21. Grbovi Rurik dinastije

Zanimljiv prikaz trozupca vidi se na jednom tipu kraljevskoga groša (*gros tournois*) Filipa IV. (1285.–1314.), a prikazan je na slici 22.

Slika 22. *Gros tournois à l'O rond*, Filip IV., groš, srebro
 Lice: legenda: + BNDICTV: SIT: NOME: DNI: nRI: DEI: IhV. XPI. unutar bisernoga kruga legenda: PHILIPPVS•REX.,. Križ.
 Naličje: legenda: + TVRONV•S•CIVIS. Châtel tournois.

Spomenuti je primjerak sav u znaku simbolike Trojstva. Na licu groša nalazi se trozubac u tekstu unutarnje legende koji je tu vjerojatno i kovnička oznaka. Nadalje, slovo „E“ u riječi „REX“ izvedeno je tako da svojim krakovima podsjeća na trozubac. Sve to nije karakteristika svih emisija toga novca pa ih to čini specifičnim iz još dosad neutvrđenih razloga. Karakteristiku slova „E“, koliko mi je poznato, dosad nije nitko spominjao.

Na licu vidimo i tri točke (bisera) koje su oznake diobe teksta. Na naličju dvanaest ljljana²⁷ čine vanjski obrub kovanice, a unutar polja tri su točke koje predstavljaju tri prozorska luka na Châtel tournois.

Ljljan je simbol Trojstva i čistoće (Djevica Marija), koji je osim u Francuskoj, gdje je Fleur de Lis bio neizbježiv, pa i u Italiji – Firenca, toliko raširen u kršćanskom svijetu, kako u povijesti, tako i danas, pa u ovom radu nije potrebno pisati o tome.

I oblik križa, odnosno tip križa može nositi simboličku poruku. Na slici 23. prikazana su tri tipa križa koji izravno simboliziraju Sveto Trojstvo. To su **fleury**, **fleur-de-lis** i **patonce križ**, a razlikuju se uglavnom prema vršnim aplikacijama.

U heraldičkoj i numizmatičkoj literaturi često ih se mijenja, a razlog je tomu što je njihova simbolička poruka gotovo identična. Uglavnom simbolički predstavljaju vjeru, mudrost i viteštvo kada se rabe u heraldici, a Sveto Trojstvo kada se rabe u kršćanskom kontekstu.

²⁷ Mogući simbolični prikaz dvanaest apostola, postoji vrsta ljljana koja se zove: dvanaest apostola.

Slika 23. Križevi: *fleury*, *fleur-de-lis* i *patonce*.

Slika 24. prikazuje groš (tzv. florette) francuskoga kralja Karla VI. (1380.–1422.); na naličju groša nalazi se križ fleur-de-lis.

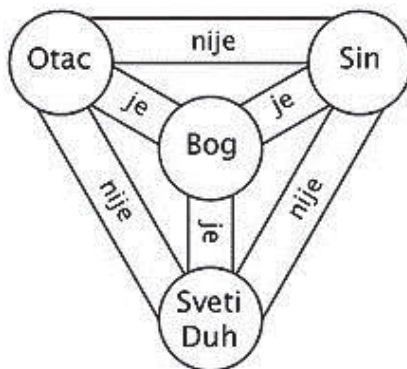

Slika 24. Karlo VI, druga emisija, *Saint-Quentin*, groš, srebro

Lice: legenda: + KAROLVS: FRANCORV: REX. Tri ljljana ispod krune.

Naličje: legenda: + SIT: NOME: DNI: BENEDICTV. Križ fleur-de-lis, u lijevom donjem i desnom gornjem kutu po jedna kruna.

Još je jedan od važnih simbola Trojstva, a prethodno i trijada, **trolist (trefoil)**. Prema predaji, Sv. Patrik (385.–461.), punog imena Magonus Sucatus Patricius s pomoću djeteline s tri lista lakše je objašnjavao otajstvo Svetoga Trojstva.

Slika 25. Štiti Svetog Trojstva

Djetelina se na latinskom zove *Trifolium*, pa otud i naziv simbola trefoil. Isti se termin rabi i u gotičkoj arhitekturi za opis ornamenata kojemu središte poprma oblik trodijelnih lukova nalik na listove, ili je pak, ornament oblikovan od tri djelomično preklapajuća kruga.

Slika 26. Tipovi trolista (trefoila)

Budući da je trokut prvi simbol Trojstva, stavljanje tri točke ili tri kruga u formu trokuta, najjednostavniji je oblik ideograma Trojstva u praksi. Graverima novca u srednjem vijeku to nije bilo teško izvesti, a u to vrijeme nije niti postojao nikakav umjetnički obrazac prema kojem bi se mogli ravnati. Poruka na novcu trebala je biti jasna i prosječnom čovjeku koji je u to vrijeme uglavnom bio nepismen. Takvi jednostavni prikazi trolista nalaze se na mnogim kovanicama širom Europe i Svete Zemlje. Na slici 27. prikazano je nekoliko kovanica raznih država s nekoliko tipova i oblika trolista (trefoila).

Slika 27.

1. Irska, Edvard I. (1272.-1307.) naličje pola penija, Dublin, trolisti u poljima oko križa.
2. Britanija, Henrik VI. (1430.-1431.) naličje srebrnoga groša, Calais, trolisti u poljima oko križa.

3. Normani, Henrik I. (1100.-1135.), lice srebrnoga penija, Theodford (Thetford), trolist iznad lijevog ramena.
4. Španjolska, Alfonso V. (1416.-1458.), naličje srebrnoga reala, Aragon-Valencija, dva trolista kao ukrasi na kruni, u polju sa svake strane četiri trolista na ornamentnim aplikacijama.
5. Norveška, Harald Sigurdsson (1047.-1066.), naličje srebrnoga penija, Trondheim, trolist u polju gore lijevo i dolje desno.
6. Njemačka, grad Köln (Cologne), poslije 1474., lice srebrnoga Weissphenniga, grb grada u ocrtanom tipu trolista (trefoila).
7. Italija, Pietro Gradenigo (1289.-1311.), lice srebrnoga groša, Venecija, četiri trolista kao ukrasi na prijestolju.
8. Francuska, Biskupija Klermont, 12. st., naličje denara, Auvergne, četiri trolista u poljima oko križa.
9. Srbija, Stefan Uroš (1345.-1355.), lice srebrnoga denara, četiri trolista kao ukrasi na kacigi.

Na nekim tipovima slavonskih banskih denara, unutar legende na licu kovanice, nalazi se jedan ili više trolista. Njihov položaj unutar legende nije stalan, a ni tipovi na kojima se pojavljuju nisu uvijek isti (slika 28. i 28.a).

Slika 28. i 28.a

Proučavajući tu problematiku, uočio sam jednu konstantu. Na svim primjercima koje sam pregledao, i na kojima se pojavljuje trolist, barem je jedan smješten između riječi +MONETA i riječi REGIS ili DVCIS. Naravno, to ovisi o tipu denara. Dakle, uvijek se nalazi iza slova „A“ i prije slova „R“ ili „D“. Ostali trolisti različito su smješteni na raznim primjercima, ali može se uočiti nekoliko varijanti, koje ću ovdje navesti. Napominjem da prema dosadašnjim opisima nema razlike između primjeraka REGIS i DVCIS pa ću navesti varijante za tip REGIS.

* = TROLIST

1. + MONET*A* REGIS P SCLAVONI*A*
2. + MONET*A* REGIS P SCLAVONIA*
3. + MONET*A* REGIS P SCLAVONIA
4. + MONETA* REGIS P SCLAVONIA*

Kao što se vidi, primjerak na slici 28. i 28.a ima položaje trolista u varijanti br. 4. O značenju simboličkoga prikaza ne moramo razmišljati, ali o svrsi smještanja trolista na navedene položaje možemo zasad samo nagađati. Jesu li to neke specifične kontrolne kovničke oznake?

Koliko nam je dosad poznato, uvijek je radila samo jedna kovnica, stoga to ne mogu biti oznake kovnica, ali ti simboli mogli bi biti oznake radionica, majstora ili emisija kovanja. Možda im je namjena bila lakša kontrola krivotvorenih primjeraka jer te simbole, unutar legende, sigurno nije bilo jednostavno urezati.

Na ta pitanja zasad nemam odgovora.

Stariji su slikari kršćanskih motiva željeli izraženije prikazati Trojstvo. Tako u francuskim i sjevernim talijanskim djelima 12. st., a najuobičajenije u renesansnoj i kasnijoj umjetnosti, nastaje prikaz „tipičnoga“ trojstva. On oslikava Boga Oca kao starca, možda duge brade i patrijarhalna izgleda, katkad s trokutnom aureolom. Stavlja se iza i donekle iznad Krista na križu, a golub je smješten upravo iznad Kristove glave.²⁸

Drugi, manje uobičajen istodobni tip, predstavlja Trojstvo tako što oslikava Krista kako sjedi s desne strane Boga Oca koji drži žezlo, katkad s nogama na kugli zemaljskoj, a Krist u rukama drži križ. Golub lebdi među njima. Katkad oba lika nose papinsku tijaru, čime se naglašava ideja o vrhovnoj vlasti crkve.²⁹

Postoji i treći tip koji oslikava sve tri osobe predstavljane u ljudskom obliku, kako sjede jedna pored druge: Otac u sredini s kraljevskom krunom ili papinskom tijarom, desno od njega je Isus s kraljevskom krunom, a lijevo Duh Sveti izgledom mlađi od Oca i Sina. U nekim varijantama Krist je prikazan kao Jaganjac Božji (*Agnus Dei*), a Bog otac može biti prikazan samo poprsjem iznad svih ili kao oblak kroz koji pruža ispruženu ruku.

Navedeni prikazi Trojstva u numizmatici vrlo su rijetki. Razlog tome treba tražiti u kompleksnosti prikaza koji treba smjestiti na mali prostor. Rijedak primjer takvog tipa prikaza Trojstva vidi se na slici 29. Na licu prigodne kovanice od 5 dukata, kovane 1627. godine, Sveto Trojstvo smješteno je u vrhu, na oblacima, Krist je na lijevoj strani (desno od Boga Oca), drži križ u lijevoj ruci, Otac je na desnoj strani, prikazan kao starac, a između njih lebdi golub raširenih krila okružen zrakastom aureolom, a Kristu i Ocu aureola se nalazi oko glave.

²⁸ Hall, James: Riječnik tema i simbola u umjetnosti, Zagreb, 1998., str. 323.

²⁹ Isto.

Slika 29. Ferdinand II. (1619.-1637.), Regensburg, 5 dukata, zlato

Zrakaste aureole bile su važan dio najčešćega tipa simboličkoga prikaza Trojstva na modernom novcu. Na slici 30. vidi se takva „pojednostavljena“ varijanta, na kojoj se unutar zrakastoga trokuta nalazi trojist.

Slika 30. Njemačka-Frankfurt, 1773., krajcar (Kreuzer), srebro

Na naličju još jedne prigodne kovanice nalazi se neobičan prikaz Trojstva, tzv. Sophiendukat (Kinderdukat - Sofijin dukat ili dječji dukat), koji je bio kovan 1616. godine na inicijativu princeze Sofije, majke kneza Saksonije Johanna Georga I. (1611.-1656). U gornjem dijelu dukata nalazi se „Božje oko“ okruženo zrakama, koje predstavlja Boga Oca. U središtu su inicijali „IHS“ –Isus Krist, a ispod njih je golub raširenih krila (slika 31.).

Slika 31. Saksonija, dukat, 1616., zlato

Možemo zaključiti da u svim religijskim predajama postoje trojne cjeline, trijade. Katkad nije lako odrediti odnose različitih elemenata tih trijada jer su ostali nedokučivi zbog transformacija kroz vrijeme, zbog spajanja i prožimanja s drugim religijskim konceptima ili zbog prisilnih zatiranja kulta i njegovih štovatelja.

Kako i drugi poznati simboli, tako i simboli trijada, mogu danas djelovati potpuno neshvatljivo. No, onaj tko ih je stvarao, znao je koju poruku šalje.

Literatura:

- Allan, Tony*: Stari Rim, Zagreb, 2008.
- Audsley, William James*: Handbook of Christian Symbolism, London, 1865.
- Badurina, Ante*: Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva, Zagreb, 1979.
- Baldwin, Agnes*: Symbolism on Greek Cons, New York, 1916.
- Bayley, Harold*: The Lost Language of Symbolism, New York, 1909.
- Blackburn, Mark*: The coinage of Scandinavian York , rad u : Aspects of Anglo -Scandinavian York (Archaeology of York), 2005.
- Blurton, T. Richard*: Hindu Art. Harvard University Press. 1993.
- Bricault, Laurent*: Deities from Egypt on Coins of the Southern Levant 1, Israel Numismatic Research, Published by the Israel Numismatic Society, Volume 1, 2006.
- Budge, E. A. Wallis*: From Fetish to God in Ancient Egypt, Reprinted - New York, 2013.
- Butcher, Kevin*: Two Syrian deities, 84/2007, 2016.URL : <http://syria.revues.org/344>
- Chevalier, Jean - Gheerbrant, Alaina*: Rječnik simbola, Zagreb, 1983.
- Cirlot, Juan Eduardo*: A Dictionary of Symbols, Second edition, London, 1971.
- Cocagnac, Maurice*: Biblijski simboli, Zagreb, 2002.
- Cook, Arthur Bernard*: Zeus a Study in Ancient Religion, Vol.: 1, 2/1, 2/2, 3/1, 3/2, Cambridge, 1914.–1940.
- Cotterel, Arthur*: Mitologija, Enciklopedija bogova i legendi starih Grka, Rimljana, Kelta i Nordijaca, Rijeka, 2003.
- D'Alviella, The Count Goblet: The Migration of Symbols, Westminster, 1984.
- Danielou, Jean*: Primitive Christian Symbols, Baltimore, 1964
- Dow, Joseph A.*: Ancient Coins Through the Bible, Mustang, SAD, 2011
- Frothingham, Arthur Lincoln*: Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and of the Caduceus I, American Journal of Archaeology, Vol. 20, No. 2, 1916.
- Hall, James*: Rječnik tema i simbola u umjetnosti, Zagreb, 1998.
- Jenner, Henry*: Christian Symbolism, Chicago 1910.
- Jung, Carl Gustav*: A Psychological Approach to the Dogma of the Trinity, 1942./48., Copyright by Bollingen Foundation Inc. New York, 1958.
- Jung, Carl Gustav*: Transformation Symbolism in the Mass, 1942./54., Copyright by Bollingen Foundation Inc. New York, 1958.
- Kos, Petar*: Leksikon antičke numizmatike, Zagreb, 1998.
- Plant, Richard*: A Numismatic Journey Through the Bible, London, 2007.

- Rappoport, Angelo Solomon*: History Of Egypt From 330 B.C. To The Present Time, Volume 2, London, 1904.
- Sagona, Claudia*: The Archeology of Malta (From the Neolithic through the Roman Period), Cambridge University Press, New York, 2015.
- Saulcy, Louis Félicien de*: Numismatique de la Terre Sainte, Pariz, 1874.
- Sammut, K. M., Joseph, C.*: Outlines in Malta's Numismatic History, članak u: Banking and Finance in the Mediterranean (A Historical Perspective), Malta, 2007.
- Stafford, Emma J.*: Stara Grčka, Zagreb, 2008.
- Wood, Juliette*: Kelti - Velike civilizacije (život, mit i umjetnost), Zagreb, 2004.
- Woolsey, John Martin*: Symbolic Mythology and Translation of a Lost and Forgotten Language, New York, 1917.

Izvori fotografija

- Slika 1. Rappoport, Angelo Solomon: History Of Egypt From 330 B.C. To The Present Time, Volume 2, London, 1904. Str. 57
- Slika 2. <http://art.thewalters.org/detail/27828/triad-of-isis-nephthys-and-harpocrates/>
- Slika 3. Rappoport, Angelo Solomon: History Of Egypt From 330 B.C. To The Present Time, Volume 2, London, 1904. Str. 109
- Slika 4. http://www.wildwinds.com/coins/greece/seleucia/antiochos_IV/BMC_32.jpg
- Slika 5. <http://www.hkv.hr/reportae/lj-krinjar/15067-dura-europos-i-simboli-grba>
- Slika 6. http://www.wildwinds.com/coins/greece/syria/palmyra/DeSaulcy_1.jpg
- Slika 6.a Saulcy, Louis Félicien de: Numismatique de la Terre Sainte, Pariz, 1874., Tabla 24.
- Slika 7. http://www.parthia.com/coins/pdc_17393.jpg
- Slika 8. http://www.parthia.com/coins/cgb_v05_0118.jpg
- Slika 9. Plant, Richard: A Numismatic Journey Through the Bible, 2007., London, str. 10.
- Slika 10. <http://snible.org/coins/bmc/phrygia/15.html>
- Slika 11. <https://www.flickr.com/photos/antiquitiesproject/5818904981>
- Slika 12. https://www.vcoins.com/en/stores/ephesus_numismatics/56/product/northwest_gaul_remi_6025_bc_ae16_3_jugate_busts/752495/Default.aspx
- Slika 13. <https://en.wikipedia.org/wiki/Triskelion>
- Slika 14. <http://coinindia.com/MAC4069.3696-m35.01.jpg>
- Slika 16. <https://oldcurrencyexchange.com/2016/05/19/irish-coin-daily-silver-penny-of-anlaf-sithtricsson-cuaran-hiberno-norse-king-of-northumbria/>
- Slika 17. http://coinz.eu/nor/1_nok/02_1_ore_1953_1957_norwegian_coins_en.php
- Slika 18. <http://coinindia.com/Vasudeva-G502-382.20.jpg>
- Slika 19. https://hr.wikipedia.org/wiki/Ukrajina#/media/File:Lesser_Coat_of_Arms_of_Ukraine.svg
- Slika 20. https://en.wikipedia.org/wiki/Symbols_of_the_Rurikids#/media/File:R_kiev1_3.jpg
- Slika 21. https://en.wikipedia.org/wiki/Symbols_of_the_Rurikids#/media/File:Ruriks_crests1.png
- Slika 22. <http://www.coinarchives.com/w/lotviewer.php?LotID=2430400&AucID=2347&Lot=426&Val=0b663c81a9403f476b766b9f1a8504b1>
- Slika 24. <http://www.coinarchives.com/w/results.php?search=Trident+Cross&s=0&results=100>

Slika 29. <https://books.google.hr/books?id=eAcVDAAAQBAJ&pg=PA20&lpg=PA20&dq=Heilige+Dreifaltigkeit+auf+M%C3%BCnzen&source=bl&ots=r3PeKZef6o&sig=dZWJkJ60PaGdT74Oq-BQXR-IfzA&hl=hr&sa=X&ved=0ahUKEwie5qHq55TOAhWCkiwKHeZkAwkQ6AEIRjAH#v=onepage&q=Heilige%20Dreifaltigkeit%20&f=true>

Slika 30. <http://www.ancients.info/forums/showthread.php?t=613>